

УДК 387

аспірант Мороз С. Е.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ТОВАРОЗНАВЦІВ-ЕКСПЕРТІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА РИНКУ МИТНИХ ПОСЛУГ ТА ЇЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА

Анотація. У статті розглядається авторський підхід до організації і змісту фахової підготовки майбутніх товарознавців-експертів, який спрямований на підвищення конкурентоспроможності випускників та ураховує потреби ринку праці. Наводяться узагальнені результати експериментального дослідження.

Ключові слова: інтерактивні технології навчання, митно-брокерська компетентність, мотиваційний компонент, педагогічна технологія, професійний досвід.

Аннотация. В статье рассматривается авторский подход к организации и содержанию профессиональной подготовки будущих товароведов-экспертов, который направлен на повышение конкурентоспособности выпускников и учитывает потребности рынка труда. Приводятся обобщенные результаты экспериментального исследования.

Ключевые слова: интерактивные технологии обучения, таможенно-брокерская компетентность, мотивационный компонент, педагогическая технология, профессиональный опыт.

Annotation. The article describes the author's approach to the organization and content of professional training future on commodity experts, aimed at improving the competitiveness of and takes into account the needs of the labor market. We present the summarized results of the pilot study.

Keywords: interactive learning technology, customs brokerage competence, motivation component, educational technology, professional experience.

Вступ. Підготовку кваліфікованих фахівців, здатних реалізувати національні інтереси України як демократичної соціальної держави з розвинутою ринковою економікою, вважають одним з основних завдань освіти. Суттєва тенденція до зростання масштабів міжнародної торгівлі, залучення у цю сферу значної кількості трудових ресурсів, довгострокові євроінтеграційні перспективи держави, актуалізують дослідження проблем професійної підготовки фахівців, спроможних забезпечувати вільний рух товарів через митний кордон та спонукають до удосконалення традиційної моделі підготовки товарознавців у системі вищої освіти на засадах формування та розвитку особистісних здібностей, забезпечення фундаментальних та професійних знань молоді, конкурентоспроможності випускників на ринку праці.

Професійна діяльність на ринку митних послуг – явище для України порівняно нове, хоча інститути митного представництва у тому чи іншому вигляді (митний брокер, митний агент) присутні в усіх економічно розвинених країнах світу. Проблема полягає у тому, що вітчизняний інститут підприємницької діяльності у період свого становлення формувався на основі тієї нормативно-правової бази, яка залишилася у спадок від радянських часів, коли питання про регулювання посередницької діяльності у митній сфері державою не ставилося і практично не вирішувалося [1, с.3], отже і цілеспрямована професійна підготовка фахівців для ринку митних послуг не здійснювалася. Посилюється окреслена проблема і тим, що з моменту відкриття спеціальності «Товарознавство та експертиза у митній справі», професійна підготовка майбутніх фахівців була націлена, передусім, на підготовку кадрів для митної системи. Державний освітній стандарт [2] тривалий час (з 2002 по 2012 рр.) передбачав формування товарознавців-експертів з компетенціями митників, не враховуючи того, що переважна більшість випускників фактично буде працювати не у митних органах, а на ринку митних послуг.

Розбалансованість інтересів роботодавців, студентів та ВНЗ, негативно вплинули і на зміст освітніх програм, і на організацію процесу навчання майбутніх товарознавців-експертів, оскільки, на певному етапі, системою вищої освіти перестали враховуватися потреби ринку праці.

Формулювання мети статті та завдань. Забезпечення захисту національних інтересів України у сфері розвитку міжнародної торгівлі тісно пов'язане із формуванням ринку митних послуг, ефективне функціонування якого неможливе без висококваліфікованих кадрів. Проведений аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що проблему готовності у контексті професійного становлення особистості досліджували Р. Гуревич, Н. Бібік, О. Дубасенюк, О. Овчарук, О. Пошетун, О. Савченко, В. Сєриков, М. Степко, І. Зимня, В. Краєвський, А. Маркова, Ю. Татур, А. Тряпїцина, Л. Хомич, А. Хуторський, Я. Цехмістер, І. Чечель та ін.; проблеми формування компетентного фахівця з товарознавства досліджували Г. Багрій, О. Гаврилова, Л. Карташова, Е. Морозова, В. Муратов, Н. Ніколкіна, О. Пахолук, О. Передрій, М. Полїщук, О. Попова, Н. Сорокїна, О. Цопанова; окремі аспекти митної підготовки фахівців висвітлені у роботах А. Галїмова, І. Грязнова, В. Зеленого, О. Корнійчука, В. Лєскова, О. Миропольської, О. Нагорїчної, О. Павленко, О. Пахолук, О. Передрій, М. Полїщук, О. Попової. Віддаючи належне високому рівню наукових робіт названих авторів, зазначимо, що аналіз літературних джерел не виявив жодних наукових розвідок, у яких би системно та всебічно висвітлювалися проблеми підготовки фахівців для підприємницької діяльності на ринку митних послуг.

Наше дослідження було спрямоване на подолання суперечностей між соціальним замовленням суспільства на фахівця ринку митних послуг, спроможного професійно і компетентно представити інтереси суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у митних органах, і відсутністю такої підготовки у вищих навчальних закладах України.

Мета статті – обґрунтувати доцільність та ефективність впровадження авторської педагогічної технології формування готовності майбутніх

товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

Виклад основного матеріалу. Євроінтеграційні процеси, відкриття кордонів, формування приватної власності у якості альтернативи державному сектору економіки, зумовили виникнення низки нових професій в економічній сфері, у тому числі і у галузі митної справи.

Система вищої освіти відреагувала на запити ринку, запропонувавши нові освітні програми з акцентом на митну підготовку фахівців. Для напряму підготовки «Торгівля» було впроваджено спеціальність, пов'язану із митною справою: «Товарознавство та експертиза у митній справі». Окрім того, дисципліну «Митна справа» було включено як нормативну до навчальних планів підготовки майбутніх менеджерів, економістів, фінансистів. У співавторстві нами було розроблено програму нормативної дисципліни «Митна справа» для студентів, які навчалися за напрямами «Торгівля», «Менеджмент», «Економіка і підприємництво» (затверджена Президією Науково-методичної комісії з торгівлі Міносвіти України протокол № 22 від 04-05.12.2003 р.), де зокрема зазначалося, що «...Україна, як будь-яка держава, прагне до активної участі у міжнародному співробітництві у галузі митної справи, тому підготовка висококваліфікованих працівників митної служби набуває виключної важливості...», а у зв'язку з великим об'ємом матеріалу, рекомендованого для вивчення, пропонувалося «...виділити як окремі курси «Правові засади митної справи», «Мито та митні тарифи», «УКТЗЕД», «Боротьба з ПМП та контрабандою» [3, с.5].

На той час у країні відчувалася гостра нестача кваліфікованих митників, оскільки підготовка фахівців такого профілю у вищих навчальних закладах раніше не здійснювалась. З огляду на це, передбачені стандартом вимоги до знань і вмінь майбутніх товарознавців-експертів у галузі митної справи були орієнтовані на підготовку посадових осіб митних органів [2].

Аналіз педагогічних досліджень в області фахової підготовки товарознавців для митної галузі (Г. Багрій, Е. Морозова, В. Муратов, О. Передрій, О. Пахолук, М. Поліщук, О. Попова та інші) свідчить про те, що і

сьогодні науковці продовжують вивчати проблеми кадрового забезпечення митної системи, фактично залишаючи поза увагою той факт, що лібералізація зовнішньоекономічної діяльності запустила механізм формування ринку митних послуг, який також потребує належного кадрового забезпечення.

Слід погодитися із думкою І. Бондаренко, що «одним із завдань удосконалення зовнішньоекономічних відносин є розвиток митної та навколомитної інфраструктури, формування цивілізованого ринку митних послуг..., однак розвиток цих напрямків відстає від потреб сьогодення» [4]. Науково обгрунтоване вирішення зазначених проблем детермінує переосмислення цілей та завдань професійної підготовки товарознавців-експертів.

Однією з вихідних гіпотез нашого дослідження стало припущення, що у підготовці майбутніх фахівців спеціальності «Товарознавство та експертиза у митній справі» необхідно орієнтуватися на запити ринку митних послуг, а не митної системи, оскільки працевлаштування випускників у митних органах обмежене [5]. На наш погляд, професійна підготовка товарознавців-експертів відповідатиме сучасним вимогам і сприятиме ефективному формуванню ринку митних послуг європейської якості, якщо будуть виконані такі умови: розкриті сутність і зміст готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг; виявлені та узгоджені із роботодавцями професійні компетенції, які потребують формування; обгрунтована та представлена модель формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг (у єдності мотиваційно-цільового, когнітивного, операційно-діяльнісного, особистісного та адаптаційного компонентів); розроблені та реалізовані педагогічні умови формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг; уточнені критерії оцінювання готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг та реалізовано цілісну програму з діагностики рівня сформованості результатів навчання на основі сучасних методик; здійснюватиметься

постійний моніторинг відповідності освітньої програми ВНЗ вимогам сучасної сфери митних послуг шляхом налагодження системи зворотного зв'язку з ринком праці.

Для перевірки педагогічних умов формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг було організовано та проведено педагогічний експеримент, який здійснювався у три етапи (констатувальний, формувальний і рефлексивно-узагальнюючий (підсумковий)) протягом 2007–2014 років. Дослідно-експериментальну роботу було організовано на базі ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Констатувальний експеримент (2007–2008 рр.) здійснювався у двох напрямках. *Перший напрям* стосувався теоретичного аналізу предмета дослідження, зокрема, на цьому етапі обґрунтовувалася ідея про те, що підготовку товарознавців-експертів необхідно орієнтувати на потреби ринку митних послуг, для чого поглиблено вивчалися дані офіційних документів і літературних джерел за темою дослідження, розроблялися питання методології та методики експериментального дослідження. Зокрема, було уточнено сутність поняття «готовність до професійної діяльності» у контексті компетентнісної парадигми освіти; з'ясовано специфіку діяльності майбутніх товарознавців-експертів на ринку митних послуг та визначено її особливості; шляхом аналізу пропозицій послуг, розміщених на офіційних сайтах митних брокерів та під час експертного опитування спеціалістів, що здійснюють митно-брокерську діяльність у Полтавському регіоні, виявлено та конкретизовано компоненти митно-брокерської компетентності; розроблені критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг; з'ясовані організаційно-педагогічні умови формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг та роль дисциплін циклу професійної та практичної підготовки у забезпеченні ефективності цього процесу;

підготовлено методичний супровід підготовки майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

Зокрема, розроблені *програми: дисциплін* «Товарна номенклатура зовнішньоекономічної діяльності», «Митні платежі», «Декларування», *практик* «Вступ до фаху», «Навчальна митна практика», «Технологічна практика з митної справи» та робочі навчальні програми з цих дисциплін, а також навчально-методичні комплекси дисциплін «ТНЗЕД», «Митні платежі» з блоками практико-орієнтованих завдань та методичними вказівками до їх виконання у рамках практичних робіт, передбачених робочими навчальними програмами. Підготовлені методичні рекомендації щодо проходження *навчальної митної практики* за кредитно-модульною системою організації навчального процесу, методичні рекомендації щодо проходження *технологічної практики з «Митної справи»* та методичні рекомендації і завдання до виконання *курскових робіт* з митної справи.

Другий напрям констатувального експерименту стосувався отримання емпіричних даних, на основі яких ми розробляли та визначали шляхи й умови реалізації технології формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

За результатами аналізу рефератів на тему «Моя майбутня професія», якими першокурсники звітують про проходження практики «Вступ до фаху», встановлено, що переважна більшість студентів пов'язує свою майбутню професійну діяльність із роботою у митних органах. Так, 76,8% студентів детально описують важливість роботи митників, їх роль у захисті економічних інтересів України, «привілеї» та престижність професії і т.ін., 18,2% майбутніх товарознавців-експертів пов'язують майбутню професію з експертною діяльністю і лише у 5% робіт важко визначити пріоритети майбутньої професійної діяльності авторів, оскільки у рівній ступені описуються професії товарознавця, експерта, митника. Примітним є те, що жодна робота першокурсників не містить згадувань про професійну діяльність на ринку митних послуг.

Анкетування студентів п'ятого курсу показало, що 31,4% пов'язують свою майбутню професію з експертною діяльністю; 14,0% – з митною, 26,0% – з товарознавчою, 9,5% студентів не пов'язують своє майбутнє з придбаною спеціальністю; 11,9% планують зайнятися бізнесом і решта 7,2% продовжать освіту (рис. 1).

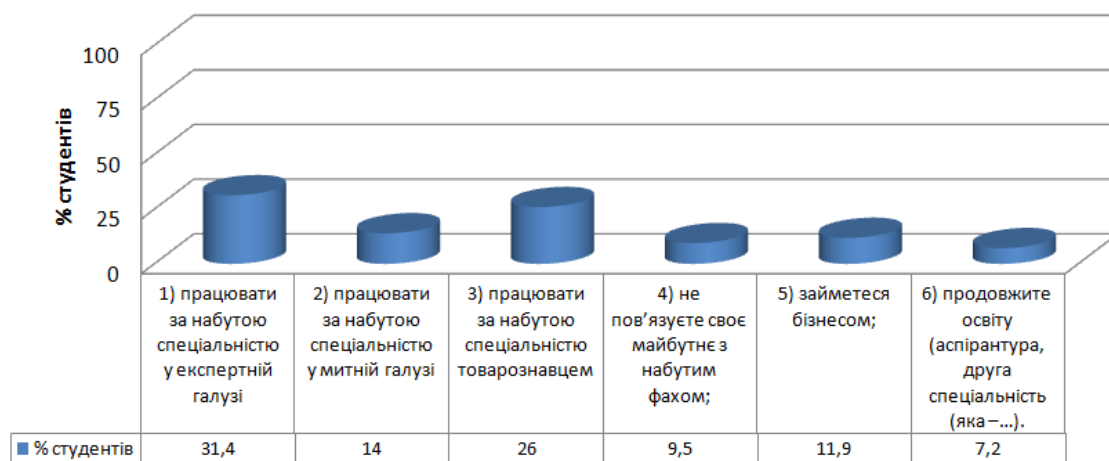

Рис. 1. Розподіл відповідей студентів на питання: «Чим Ви плануєте зайнятися після закінчення університету? (у відсотках від числа опитаних)»

Під час пілотажного дослідження виявлені такі негативні явища: слабо виражений інтерес студентів до функціонування ринку митних послуг; нерозуміння значення євроінтеграційних процесів, що відбуваються у країні, та пов'язаних з ними професійних перспектив, у т. ч. і щодо діяльності на ринку митних послуг; нерозуміння майбутніми товарознавцями-експертами своїх конкурентних переваг на ринку праці у разі оволодіння специфікою митно-брокерської діяльності та ін., що дало можливість зробити висновок про педагогічну доцільність експериментальної роботи по формуванню готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

За результатами констатувального етапу були визначені основні *етапи роботи* зі студентами в експериментальних групах під час *формуального експерименту*:

1. *Пропедевтично-підготовчий* – передбачав актуалізацію та формування знань майбутніх товарознавців-експертів про митні послуги, митно-брокерську

діяльність, корисність і престижність посередницьких послуг у галузі митної справи, ексклюзивність професійних знань, пов'язаних із митно-брокерською діяльністю, саморозвиток, саморегуляцію; організацію самостійної роботи. Ці питання було висвітлено у змісті лекційних і практичних занять курсів «Вступ до фаху» та «Основи митної справи» на першому і другому курсі навчання [6].

2. *Діяльнісний* – на компетентнісних засадах забезпечував розвиток знань з митної справи, формування системи понять митно-брокерської діяльності та набуття досвіду надання митних послуг під час вивчення дисциплін митного спрямування. Викладання цих дисципліни здійснювалося у контексті митно-брокерської діяльності на основі професійного програмного забезпечення MD-office із застосуванням інноваційних інтерактивних технологій, у т.ч. майндмеппінгу.

3. *Рефлексивний* – передбачав використання набутих професійних знань і вмінь під час написання курсової роботи з митної справи, сутність якої полягала у моделюванні митно-брокерської діяльності, під час проходження митної практики та їх корегування.

Формувальний етап експериментальної роботи (2009–2013 рр.) включав експериментальну перевірку запропонованої автором педагогічної технології формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг. Технологія ґрунтується на засадах компетентнісного підходу (автором науково обґрунтовано і розроблено структуру митно-брокерської компетентності), ураховує запити ринку праці і спрямована на формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг.

Розроблена нами технологія передбачає змістову переорієнтацію дисциплін митного спрямування у контекстно-професійну систему координат і підготовку майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг у суб'єкт-суб'єктному освітньому середовищі із застосування наступних *методів*:

– методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності, що сприяють формуванню знань, умінь та навичок професійної діяльності майбутніх товарознавців-експертів на ринку митних послуг (викладання дисциплін митного спрямування на основі професійного програмного забезпечення MD-office з урахуванням міждисциплінарних зв'язків у контексті митно-брокерської діяльності із застосуванням технології майндмеппінгу; діяльнісного освоєння змісту митно-брокерських послуг за допомогою інноваційних інтерактивних методів навчання);

– методів стимулювання та мотивації, що спрямовані на формування мотиваційного компонента готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг, розвиток пізнавальних потреб, особистісних ціннісних орієнтацій (дискусії, створення ситуації успіху у навчальній діяльності, створення ситуацій пізнавальної новизни та зацікавленості, позитивних прикладів, пояснення практичної значущості навчання та професії агента з митного оформлення, методи опори на набуття досвіду митно-брокерської діяльності);

– методів контролю та самоконтролю за ефективністю формування готовності до професійної діяльності на ринку митних послуг, що забезпечували зворотний зв'язок у навчанні, давали змогу оперативно його коригувати, формували прагнення майбутніх товарознавців-експертів до самоосвіти, саморозуміння й розуміння іншого, самооцінювання й оцінювання іншого, самоінтерпретації й інтерпретації іншого та фахової саморегуляції (індивідуальне, фронтальне опитування, бесіди, самоконтроль).

Форми навчання коригувалися від «класичних» лекцій і практичних занять до лекцій-консультацій, проблемних лекцій, лекцій-візуалізацій, лекцій-прес-конференцій та інших нешаблонних індивідуально-групових інтерактивних форм навчання. Використовувалися різні *засоби* навчання: відеоматеріали, інтелект-карти, комп'ютерні презентації, таблиці, опорні конспекти лекцій тощо.

З метою використання всіх можливостей дисциплін митного спрямування у цілісному процесі формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг, ми активно залучали допоміжну інформаційну базу (професійні форуми, Єдиний державний реєстр судових рішень щодо вирішення спірних митних питань і т.ін.), використовували реальні професійні ситуації, що виникають під час здійснення митно-брокерської діяльності, спиралися на професійне програмне забезпечення MD-office, та візуалізували окремі технологічні операції, які виконують митні брокери під час декларування товарів, за допомогою ментальних карт.

Важлива увага приділялася ознайомленню з досвідом роботи фахівців ринку митних послуг за допомогою перегляду навчальних і документальних фільмів, вивченню фахових періодичних видань, а також проведенню стажування викладачів і студентів.

З метою адаптації товарознавців-експертів на ринку митних послуг, дисертантом у співпраці з випускниками університету ініційовано інноваційний проект – створення філії кафедри експертизи та митної справи ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» – брокерської контори ТОВ «Консалтингова фірма «ЛАВРІК», штатними працівниками якої стали виключно товарознавці – випускники ВНЗУ ПУЕТ різних років. Філія забезпечує проведення навчальних занять, виробничої практики, науково-дослідної роботи студентів, стажування викладачів і студентів з дисциплін митного спрямування.

На наш погляд, отриманню позитивних результатів експериментальної роботи на формуальному етапі сприяла творча співпраця представників митних брокерів, викладачів та студентів. Відстежуючи у спілкуванні з випускниками, наскільки актуальними і затребуваними у професії агента з митного оформлення виявляються знання, набуті під час вивчення дисциплін митного спрямування, ми маємо можливість не тільки більш чітко розставляти

акценти під час організації індивідуальної консультаційної роботи зі студентами, а й оперативно покращувати навчально-методичне забезпечення.

Результати формування готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг доводять педагогічну доцільність використання розробленої технології (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівнів готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг до і після експерименту

Рівень готовності	Експериментальна група				Контрольна група			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
	Мотиваційно-цільовий критерій							
Бажаний	12	9,5	43	34,1	16	13,7	28	23,9
Прийнятний	47	37,3	74	58,7	44	37,6	55	47,0
Критичний	67	53,2	9	7,2	57	48,7	34	29,1
	Когнітивний критерій							
Бажаний	23	18,3	30	23,8	21	17,9	25	21,4
Прийнятний	50	39,7	82	65,1	41	35,1	61	52,1
Критичний	53	42,0	14	11,1	55	47,0	31	26,5
	Операційно-діяльнісний критерій							
Бажаний	15	11,9	26	20,6	11	9,4	25	21,4
Прийнятний	55	43,7	85	67,5	54	46,2	56	47,9
Критичний	56	44,4	15	11,9	52	44,4	36	30,8
	Особистісний критерій							
Бажаний	10	7,9	32	25,4	12	10,3	23	19,7
Прийнятний	50	39,7	87	69,0	37	31,6	73	62,4
Критичний	66	52,4	7	5,6	68	58,1	21	17,9

Об'єктивність отриманих результатів доведена наявністю існування довірчої різниці між результатами, одержаними у контрольній і експериментальній групах. Перевірку здійснено за допомогою методу математичної статистики (χ^2 -критерій). Результати свідчать про існування чітко окресленої тенденції до зростання рівня сформованості готовності майбутніх товарознавців-експертів до професійної діяльності на ринку митних послуг у експериментальній групі, що підтверджує справедливність висунутої нами гіпотези.

Література:

1. Світлак І.І. Організаційно-правові засади провадження посередницької діяльності митного брокера та митного перевізника в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.І. Світлак. – Національна академія державної податкової служби України. – Ірпінь, 2006. – 25 с.
2. Державний стандарт вищої освіти України ДСВОУ – 02: Освітньо-професійна програма підготовки спеціаліста за спеціальністю 7.050302 «Товарознавство та експертиза в митній справі». – Видання офіційне. – Міністерство освіти і науки України. – К. – 2002. – 34 с.
3. Програма нормативної дисципліни «Митна справа» для студентів, які навчаються за напрямками «Торгівля», «Менеджмент», «Економіка і підприємництво» [Текст]/ Н. Тихонова, Н. Омельченко, С. Мороз, О. Зельніченко, Ю. Вашуленко. – Міністерство освіти і науки України. – К. – 2003. – 18 с.
4. Бондаренко І. О. Організаційно-правові основи надання послуг в галузі митної справи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.О. Бондаренко. – Ірпінь, 2006. – 20 с.
5. Мороз С.Э. Проблемы совершенствования образовательных стандартов подготовки товароведов-экспертов в таможенном деле в условиях международной интеграции. XXXI Международная научно-практическая конференция «Пути преодоления кризисных явлений в педагогике, психологии и языкознании». Международная Академия Науки и Высшего образования, Великобритания. [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL : <http://gisap.eu/ru/node/12600>.
6. Мороз С.Э. Роль вариативных дисциплин в формировании готовности будущих товароведов-экспертов в таможенном деле к профессиональной деятельности // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского

государственного университета. – Курск, 2013. – № 3 (27) Часть 1 [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL : <http://scientific-notes.ru/pdf/031-022.pdf>

References:

1. Svitlak I.I. Orhanizatsiyno-pravovi zasady provadzhennya poserednyts'koyi diyal'nosti mytnoho brokera ta mytnoho pereviznyka v Ukrayini : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.07 «Teoriya upravlinnya; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo» / I.I. Svitlak. – Natsional'na akademiya derzhavnoyi podatkovoyi sluzhby Ukrayiny. – Irpin', 2006. – 25 s.

2. Derzhavnyy standart vyshchoyi osvity Ukrayiny DSVOU – 02: Osvitn'o-profesiyna prohrama pidhotovky spetsialista za spetsial'nistyu 7.050302 «Tovaroznavstvo ta ekspertyza v mytniy spravi». – Vydannya ofitsiyne. – Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. – K. – 2002. – 34 s.

3. Prohrama normatyvnoyi dystsypliny «Mytna sprava» dlya studentiv, yaki navchayut'sya za napryamamy «Torhivlya», «Menedzhment», «Ekonomika i pidpryyemnytstvo» [Tekst]/ N. Tykhonova, N. Omel'chenko, S. Moroz, O. Zel'nichenko, Yu. Vashulenko. – Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. – K. – 2003. – 18 s.

4. Bondarenko I. O. Orhanizatsiyno-pravovi osnovy nadannya posluh v haluzi mytnoyi spravy : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.07 «Teoriya upravlinnya; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo» / I.O. Bondarenko. – Irpin', 2006. – 20 s.

5. Moroz S.Э. Проблемы совершенствования образовательных стандартов подготовки товароведов-экспертов в таможенном деле в условиях международной интеграции. XXXI Международная научно-практическая конференция «Пути преодоления кризисных явлений в педагогике, психологии и языкознании». Международная Академия Наук и Высшего образования, Великобритания. [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL : <http://gisap.eu/ru/node/12600>.

6. Moroz S.Э. Rol' varyatyvnykh dystsyplin v formirovaniy hotovnosti budushchykh tovarovedov-ekspertov v tamozhennom dele k professyonal'noy deyatel'nosty // Uchenye zapysky. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskoho gosudarstvennoho unyversyteta. – Kursk, 2013. – # 3 (27) Chast' 1 [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupa: URL : <http://scientific-notes.ru/pdf/031-022.pdf>